

УДК 37.014.5:342.7(477)»1905/1914»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.16>

ПРАВОВІ УМОВИ ДІЯЛЬНОСТІ СТУДЕНТСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ У ПІДРОСІЙСЬКІЙ УКРАЇНІ У 1905–1914 РР.

Магась В'ячеслав,

*доктор історичних наук, доцент, професор кафедри суспільних наук
Житомирського військового інституту імені С.П. Корольова
ORCID ID: 0000-0001-6752-8860*

Хабчук Андрій,

*кандидат історичних наук, начальник штабу – заступник начальника
Житомирського військового інституту імені С.П. Корольова
ORCID ID: 0000-0003-2433-5879*

Корнійчук Юрій,

*кандидат педагогічних наук, начальник кафедри суспільних наук
Житомирського військового інституту імені С.П. Корольова
ORCID ID: 0000-0002-0699-3811*

Під час революції 1905–1907 рр. відбувалося пробудження громадянської активності багатьох категорій населення, але особливо діяльною була молодь, що прагнула реформувати бюрократично-самодержавний устрій. Студентський рух того часу був важливим елементом соціально-політичних трансформацій. Саме тому важливим аспектом є вивчення правового статусу студентських об'єднань.

Метою дослідження є з'ясування ролі студентства у суспільно-політичних процесах 1905–1914 рр., а також аналіз впливу нормативно-правових актів на формування та функціонування організацій студентства на початку XX ст.

У ході дослідження ми дійшли висновку, що під час революції 1905–1907 рр. в Російській імперії активізуються студентські громадські організації опозиційного, лоялістського та національного спрямування. Під тиском суспільства влада вдалася до вдосконалення та перегляду правового регулювання діяльності студентських об'єднань. Велике значення при цьому мав царський указ від 27 серпня 1905 р. про автономію університетів. Він сприяв тимчасовій лібералізації умов створення об'єднань студентів, що дало змогу пожевити їхню діяльність. Після завершення революції правилами 11 червня 1907 р. були введені обмеження щодо автономії університетів та діяльності студентських об'єднань. Різні перепони поширенню опозиційних і національних студентських організацій чинили жандармські органи, представники місцевої влади та адміністрація навчальних закладів. Натомість монархічні об'єднання молоді отримували всіляку підтримку на етапі офіційної реєстрації та в ході своєї подальшої діяльності. У цьому проявилася політика подвійних стандартів у ставленні царської влади до громадських об'єднань студентів.

Ключові слова: студентство, студентські громадські організації, правове регулювання, взаємодія з владою, університетська автономія, революція 1905–1907 рр.

Mahas Viacheslav, Khabchuk Andrii, Korniichuk Yurii. Legal environment for the activities of student associations in russian-ruled Ukraine in 1905–1914

During the Revolution of 1905–1907, civic activism flourished across various population groups, with youth playing a particularly active role in their aspirations to reform the bureaucratic-autocratic regime. The student movement of that period emerged as a significant element of socio-political transformations.

Examining the legal status of student associations is therefore a crucial aspect of this study. The research aims to elucidate the role of students in the socio-political processes of 1905–1914 and analyse the influence of legal and regulatory acts on the formation and functioning of student organisations in the early 20th century.

The study concludes that during the Revolution of 1905–1907 in the Russian Empire, student public organisations with oppositional, loyalist, and nationalist orientations became increasingly active. Under societal pressure, the authorities were compelled to revise and improve the legal framework regulating student associations. A significant milestone in this regard was the imperial decree of 27 August 1905, which granted university autonomy. This decree temporarily liberalised the conditions for establishing student associations, revitalising their activities. However, following the revolution, the regulations of 11 June 1907 introduced restrictions on university autonomy and the activities of student associations.

Opposition and nationalist student organisations faced numerous obstacles imposed by the gendarmerie, local authorities, and educational institution administrations. Conversely, monarchist youth organisations received substantial

support during their official registration and subsequent activities. This reflects the double-standard policy of the imperial authorities towards student associations.

Key words: *students, student public organisations, legal regulation, interaction with authorities, university autonomy, Revolution of 1905–1907.*

Постановка проблеми. Під час революції 1905–1907 рр. відбувалося пробудження громадянської активності багатьох категорій населення, але особливо діяльною була молодь, що прагнула реформувати бюрократично-самодержавний устрій. При цьому окремі студентські організації стояли на роялістських позиціях. Студентський рух того часу був важливим елементом соціально-політичних трансформацій. Саме тому важливим аспектом є вивчення правового статусу студентських об'єднань, що дає змогу краще зрозуміти взаємини влади і суспільства, а також взаємодію адміністрації та студентства. Правове становище студентських об'єднань в умовах жорстокої владної регламентації є важливим складником досліджуваної проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній українській історіографії посилюється інтерес до громадсько-політичних організацій студентської молоді. Правове регулювання діяльності студентських організацій наприкінці XIX – на початку XX ст. розглянуто частково у монографії М. Кругляк, присвяченій життю та побуту студентства підросійської України. Особливий інтерес при цьому становить підрозділ, присвячений правовому статусу студентства, де міститься характеристика окремих нормативно-правових актів [1, с. 71–72]. Окремі аспекти правового регулювання діяльності студентських організацій у досліджуваній період висвітлено також у монографії В. Магася [2, с. 95–96].

Мета статті – на основі широкого комплексу джерел та спеціальних досліджень охарактеризувати правові умови діяльності студентських об'єднань у підросійській Україні у 1905–1910 рр., з'ясувати роль студентства у суспільно-політичних процесах тієї доби, а також проаналізувати вплив нормативно-правових актів на формування та функціонування організацій студентства на початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Особливу суспільну групу в Російській імперії початку XX ст. становило студентство. На початку XX ст. відбулися значні зміни в їх кількісному та якісному складі: відкривалися нові вищі навчальні заклади, у тому числі й приватні. В останніх отримали змогу навчатися категорії населення, яким раніше шлях до вищої освіти був закритий, зокрема жінки. Відбулася демократизація станової структури студентства за рахунок збільшення в ній різночинного елемента та скорочення дворянського. Незважаючи на певну демократизацію, студентство залишалося об'єктом шовіністичної політики самодержавства, котра проявлялася в навчанні в усіх вишах виключно російською мовою, поділі студентства у статистичних відомостях за конфесійною приналежністю й занесенні українців до групи православних, протегуванні вступу до українських вищих навчальних закладів осіб із центральної частини Російської імперії тощо. Студентів не задовольняв їхній правовий статус, прагнення до розширення корпоративних і особистих прав стало однією з головних причин їх втягнення в революційні події 1905–1907 рр. Студентство долучалося до політичної боротьби, беручи участь у діяльності політичних партій та громадсько-політичних організацій як революційно-демократичного, так і консервативного спрямування. Молодь брала активну участь і в національному русі, зокрема польському та українському [1, с. 254–267, 363–364].

Під час Першої російської революції порядки в університетах лібералізувалися. Студенти стали активними учасниками суспільно-політичних процесів у країні.

Законодавство Російської імперії спочатку регулювало діяльність громадських організацій за допомогою заборонних норм. Можливість утворення таких організацій зумовлювалася нормативно-правовими актами, які були прийняті в роки революції 1905–1907 рр.

До законодавчих джерел, які стали основою для діяльності громадських об'єднань, належить Указ від 18 лютого 1905 р., що започаткував присудну кампанію, у ході якої приватні особи та установи отримали право подавати до Ради міністрів свої пропозиції щодо вдосконалення державного устрою [3, с. 133]. Велике значення для розгортання громадської активності студентів та утворення його громадських організацій мав також Маніфест від 17 жовтня 1905 р. «Про вдосконалення державного порядку», що проголосив основні громадянські свободи в країні та свободу об'єднань [3, с. 754–755]. Велике значення мали також Указ від 04 березня 1906 р. «Про тимчасові правила про Товариства та Союзи» [4, с. 201–207] та Основні державні закони від 23 квітня 1906 р. [4, с. 456–461]. Перші два нормативно-правові акти створили сприятливі умови для розгортання діяльності громадських організацій, натомість останній указ та новозатверджені Основні державні закони стали однією з причин переходу низки опозиційних організацій до конспіративної діяльності у 1906–1917 рр.

Окремі нормативно-правові акти безпосередньо врегульовували діяльність об'єднань студентів. Ще 27 серпня 1905 р. імператор підписав Указ «Про введення в дію тимчасових правил про управління вищими навчальними закладами відомства Міністерства народної освіти», яким запроваджував автономію університетів. Відповідно до нього, усі ключові питання життя вишів знаходилися у віданні університетських рад [3, с. 658–659]. Зазначений нормативно-правовий акт впливав на хід університетського життя впродовж революції 1905–1907 рр., коли від позиції керівного органу навчального закладу залежали можливість створення та характер студентських об'єднань, інтенсивність студентських зібрань. Стіни вищих навчальних закладів у цей час перетворилися на місце проведення багатолюдних мітингів і публічних зборів, до яких подекуди долучалися представники різних суспільно-політичних сил. Окрім того, серед студентства почали утворюватися різноманітні гуртки (у тому числі й політичні), під впливом яких часто знаходилося усе внутрішнє життя університетів і на які змушена була зважати адміністрація [5, арк. 100]. Так, у вересні 1905 р. студенти Київського політехнічного інституту провели сходку, у якій узяли участь 320 осіб. На ній прийняли таку постанову: «Уважаємо правом студентських груп утворювати явочним порядком організації та студентські формування з правом внутрішнього самовизначення» [6, арк. 68].

Відзначимо, що ще починаючи з 1906 р. жандармські органи відслідковували діяльність як легальних, так і нелегальних учнівських та студентських організацій, а також політичні настрої молоді загалом [7, арк. 86–87; 8, арк. 2–7 зв.]. Представники офіційної влади та адміністрації навчальних закладів перешкоджали утворенню й діяльності опозиційних об'єднань [9, арк. 1; 10, арк. 1–1 зв., 5–5 зв.]. Разом із тим самоорганізація лояльно налаштованої до царської влади молоді зустрічала всіляку підтримку адміністрації.

У січні 1906 р. до київського губернатора звернулися студенти Університету св. Володимира з проханням про затвердження проекту статуту «Партії академічного порядку студентів університету святого Володимира». Головною метою організації була підтримка «правильного протікання академічних занять». Разом із зазначеним проханням він отримав також листа від ректора університету, який указав, що за чинним законодавством ані він, ані рада університету не можуть затвердити подібну організацію, оскільки їхня компетенція обмежувалася лише науковими та літературними гуртками. Водночас він не мав би нічого проти схвалення зазначеного проекту губернською владою [11, арк. 1–5; 12, арк. 14 зв.]. 28 жовтня 1906 р. з другої спроби та після врахування всіх попередньо висловлених зауважень [13, арк. 290–291] зареєстрували Київське патріотичне товариство молоді «Двуглавый орел» [14, арк. 24]. Згодом його відділення відкрили і в інших губерніях Наддніпрянської України [15, арк. 6–6 зв.], зокрема в містах Ніжині Чернігівської губернії, Катеринославі, Смілі Черкаського повіту Київської губернії. Якщо на початку свого існування товариство було громадсько-політичним, то в подальшому воно перетворилося на досить чисельну бойову організацію. В Одесі 01 серпня 1907 р. було створено товариство з подібною назвою, але не пов'язане з ним організаційно – «Белый двуглавый орел» [16, с. 234]. Окрім того, у Києві діяло відділення чорносотенного Всеросійського національного студентського союзу [17, арк. 1–1 зв.], створеного в Петербурзі у 1909 р. [16, с. 50–51].

Отже, влада сприяла чорносотенним студентським організаціям, натомість українські об'єднання студентів, які утворилися на хвилі загального національного підйому революційної доби, не мали можливості для реєстрації. Так, до Київського губернського у справах про товариства присутствія було подано клопотання про реєстрацію Клубу українців, які навчаються у вищих навчальних закладах м. Києва. Метою організації визначалася навчальна та матеріальна взаємодопомога, а також улаштування корисних розваг для своїх членів [18, арк. 1–1 зв.]. 17 січня 1907 р. Присутствіє розглянуло зазначене клопотання і зробило висновок, що вказане товариство неможливо зареєструвати за правилами від 04 березня 1906 р., оскільки університетське начальство не надало згоди на його утворення, а ініціатори подання не дотрималися низки формальних правил складання статуту та процедури реєстрації [18, арк. 7–8]. У зв'язку із цим студентські українські об'єднання існували нелегально, подекуди з досить радикальними самостійницькими програмами. Зокрема, у 1906 р. Харківське охоронне відділення виявило прокламацію «До українського народу!» із самостійницькими гаслами, видану від імені Академічного товариства «Січ» [19, арк. 48–48 зв.].

Із метою протидії зазначеним явищам та регламентації зібрань і діяльності студентських організацій 11 червня 1907 р. вийшли правила, які обмежували університетську автономію. Свободу дій рад університетів звели до мінімуму, а можливості для втручання поліції збільшилися [20, арк. 19]. Упорядкували також порядок утворення та функціонування студентських товариств [21, арк. 1–2, 4]. Відповідно до затвердженого Радою міністрів 11 червня 1907 р. положення про студентські організації, студентам ВНЗ дозволялося створювати об'єднання, статuti яких затверджували ради університетів,

а ті, які не мали затверджених у встановленому порядку статутів, визнавалися незаконними. До того ж жодна студентська організація не мала права виступати від імені всіх студентів вишу [5, арк. 100]. У стінах вишів допускалося влаштування у встановленому порядку публічних зібрань (лише навчального характеру) та приватних зібрань студентів цього ВНЗ. У разі існування сумнівів у законності зібрання на нього для проведення перевірки могли прибути представники поліції. Організатори зборів, що порушували законодавство, притягувалися до відповідальності в дисциплінарному або судовому порядку [22, с. 352–353]. Загалом Рада міністрів, яка затвердила нові правила, їхнє головне призначення вбачала в полегшенні для адміністрації можливості боротьби з незаконними організаціями та «бунтівними зібраннями» в стінах вищих навчальних закладів [2, с. 183]. 11 червня 1907 р. імператор затвердив відповідне положення Ради міністрів. Таким чином, зазначений нормативно-правовий акт спрямовувався проти надмірної, на думку влади, автономії університетів.

Тимчасові правила від 11 червня 1907 р. не принесли владі бажаного ефекту, їх бойкотували студенти, а чимало осіб із професорсько-викладацького складу схвалювало існування студентських представницьких органів. На думку члена Ради міністрів народної освіти С. Спешкова, після видання згаданих правил студентське представництво та політичні студентські організації в одних навчальних закладах пішли в підпілля, в інших – замаскувалися, хоча подекуди продовжили існувати без жодних перешкод [2, с. 95]. Протест проти прийняття зазначеного закону висловлювало студентство українських губерній. Так, у Київському політехнічному інституті 13 вересня 1907 р. пройшло офіційно дозволене зібрання студентів із метою обговорення правил 11 червня 1907 р. Більшістю голосів прийняли резолюцію, яка категорично їх заперечувала [23, арк. 104].

Після завершення революції 1905–1907 рр. постало питання про збереження досягнутих позицій. Так, представники гуртка юридичних наук КПІ 06 лютого 1908 р., обговоривши на своєму засіданні стан справ у країні та питання автономії університетів, дійшли висновку, що, по-перше, загальне політичне становище країни характеризувалося розпадом громадських організацій, створених ще у 1905 р.; по-друге, що інтелігенція та народні маси усвідомлювали крах революційних і конституційних ілюзій; по-третє, що реакція, підтримувана керівними прошарками суспільства, щодня посилює тиск, і з дедалі більшим успіхом насаджуючи аполітичність серед населення. Саме тому головним завданням моменту визнали не ігнорування указу 27 серпня 1905 р. і правил 11 червня 1907 р. та боротьбу за розширення прав, а, навпаки, збереження останніх, оскільки існуюче становище, на думку членів гуртка, гарантувало професорам і студентам ширшу порівняно із загальним становищем країни свободу викладання та самовизначення. Будь-які протести, допоки уряд дотримувався формально-юридичного статусу-кво, вирішили відкласти до «піднесення народного руху і звільнення як усієї країни, так і університету від старого ладу» [24, арк. 75–77].

Ураховуючи те, що Правила про товариства та союзи від 04 березня 1906 р. прийняли в революційний період і вони мали тимчасовий характер, у 1908 р. при Департаменті загальних справ МВС було створено особливу міжвідомчу раду з перегляду Тимчасових правил про товариства та союзи під керівництвом О. Арбузова. Протягом 1908–1910 рр. співробітники ДП МВС М. Блажчук та М. Харламов розробили низку пропозицій щодо вдосконалення законодавства про громадські організації. Розробники зійшлися на думці, що законодавство створило вкрай сприятливі умови для появи нових товариств, а також можливих зловживань із боку революціонерів, котрі використовували всі переваги легальної діяльності. Ключовою проблемою визнавався недостатній контроль влади над роботою товариств. Пропонувалося, зокрема, заборонити студентам брати участь в організаціях та створювати їх, а також обмежити участь іноземців та іноземців [2, с. 93].

Нове піднесення студентського руху наприкінці 1910 р. викликало репресивні заходи з боку уряду. 10 грудня 1910 р. Рада Міністрів розпорядилася відраховувати з вищих навчальних закладів тих осіб, які закликали до безпорядків, не бажали коритися закону та встановленим у навчальних закладах правилам. Відповіддю на зазначені норми став загальноросійський студентський страйк, що розпочався у січні 1911 р. Так, у січні 1911 р. на сходці коаліційної ради студентів Катеринославського вищого гірничого училища прийняли резолюцію з протестом проти ліквідації автономії вищої школи, арештів і висилки студентів, а також проти політики влади загалом. Окрім того, студенти почали страйк [26, арк. 37–38].

Для боротьби зі студентськими страйками влада вдалася до репресій. Усього в 1911 р. за участь у безпорядках у цілому по країні відрахували близько 6 тис студентів та курсисток [2, с. 95–96]. Циркуляр Ради міністрів від 11 січня 1911 р. заборонив усілякі зібрання в університетах і зобов'язав керівників вишів запропонувати присутнім розійтися й одночасно повідомити про це в місцеву поліцію. На цій підставі заборонялися навіть зібрання легалізованих студентських гуртків [25, арк. 13–14].

Влада чинила перешкоди діяльності польським студентським організаціям взаємодопомоги, наприклад касі взаємодопомоги «Братська допомога студентів-поляків Київського політехнічного інституту». 27 грудня 1913 р. було проведено обшук у скарбника каси зазначеної організації, а 15 січня 1914 р. касу закрито міністром торгівлі та промисловості у зв'язку з її шкідливою спрямованістю [27, арк. 23–23 зв.; 28, арк. 77–82 зв.].

Висновки. Таким чином, у ході революції 1905–1907 рр. у Російській імперії активізуються студентські громадські організації. Влада вдалася до вдосконалення та перегляду правового регулювання діяльності громадських об'єднань загалом та студентських об'єднань зокрема. Велике значення при цьому мав царський указ від 27 серпня 1905 р. про автономію університетів. Цей указ сприяв тимчасовій лібералізації умов створення об'єднань студентів, що дало змогу поживавити їхнє культурне, національне та суспільно-політичне життя. Після завершення революції правилами 11 червня 1907 р. були введені обмеження щодо автономії університетів та діяльності студентських об'єднань. Різні перепони поширенню опозиційних і національних студентських організацій чинили жандармські органи, а також представники місцевої влади та адміністрація навчальних закладів. Натомість чорносотенні організації молоді отримували всіляку підтримку на етапі офіційної реєстрації і в ході своєї подальшої діяльності. У цьому проявилася політика подвійних стандартів у ставленні царської влади до громадських об'єднань студентів.

Література:

1. Кругляк М. Життя та побут студентства підросійської України другої половини XIX – початку XX ст. Житомир : Волинь, 2015. 464 с.
2. Магась В.О. «Бути справжнім громадянином...»: суспільно-політичні організації в Наддніпрянській Україні у 1905–1917 рр. : монографія. Кам'янець-Подільський : Друкарня «Рута», 2020. 568 с.
3. Полное собрание законов Российской империи: в 33 т. 3-е собр. Санкт-Петербург: Гос. тип., 1885–1916. Т. XXV: 1905, Отделение 1: От № 25605–27172. 1908.
4. Полное собрание законов Российской империи: в 33 т. 3-е собр. Санкт-Петербург: Гос. тип., 1885–1916. Т. XXVI: 1906, Отделение 1: От № 27173–28753. 1909.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань та українців. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 46.
6. Державний архів міста Києва. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 206.
7. Державний архів міста Києва. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 643.
8. Державний архів міста Києва. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 644.
9. Державний архів Житомирської області. Ф. 75. Оп. 1. Спр. 329.
10. Державний архів Київської області. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 333.
11. Державний архів міста Києва. Ф. 16. Оп. 345. Спр. 62.
12. Державний архів міста Києва. Ф. 16. Оп. 345. Спр. 163.
13. Державний архів Київської області. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 24.
14. Державний архів Київської області. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 5.
15. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 1282.
16. Магась В. О. Громадсько-політичні організації і влада в підросійській Україні (1905 р. – лютий 1917 р.). Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2021. 562 с.
17. Державний архів Київської області. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 437.
18. Державний архів Київської області. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 16.
19. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Ф. 304. Оп. 2. Спр. 22.
20. Державний архів міста Києва. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 710.
21. Державний архів міста Києва. Ф. 16. Оп. 346. Спр. 156 а.
22. Полное собрание законов Российской империи: в 33 т. [3-е собр.]. Санкт-Петербург: Гос. тип., 1885–1916. Т. XXVII: 1907: От № 28754–29943. 1910.
23. Державний архів міста Києва. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 706.
24. Центральний державний архів громадських об'єднань та українців. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 99.
25. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 547.
26. Державний архів міста Києва. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 1139.
27. Державний архів міста Києва. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 1308.
28. Державний архів міста Києва. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 1309.

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 19.09.2025

Дата публікації: 28.11.2025